

EN AFSLUTTET ELLER EVIG KAMP FOR DEMOKRATIET?

FORVENTNINGER TIL DANSK DEMOKRATI 1945-1960

■ JESPER VESTERMARK KØBER

I 1945 stod demokrati som et helt centralt begreb i den politiske og samfundsmæssige debat. I Danmark så vel som i resten af Europa var tiden efter krigsafslutningen både præget af en stærk tilslutning til demokrati som ide og styreform og ideologiske konflikter med intens politisk debat om flere modsatrettede forståelser af demokrati som eksempelvis politisk, socialt eller økonomisk demokrati.¹ Demokrati udgjorde et kernebegreb i samfundsdebatten og et omdrejningspunkt for de politiske debattørers forestillinger om fremtidens samfund i den umiddelbare efterkrigstid. Eksempelvis antog juraprofessor Alf Ross i sin bog *Hvorfor Demokrati?* fra 1946, at Tysklands nederlag markerede en ny begyndelse, der gjorde spørgsmålet om, hvilken vej Danmark skulle gå, mere påtrængende: "Skal denne vej være en fortsættelse og videreførelse af demokratiet, eller skal vi søge os nye guder? Det er det store retnings- og skæbnebestemmende spørgsmål, som vor generation kommer til at tage stilling til."² Derved indikerede han, at demokratiets åbne og usikre fremtid var blevet vævet sammen med det danske samfunds skæbne, og at spørgsmålet om demokratiets betydning i det fremtidige samfund stod helt centralt. Men hvilke forventninger og samfundsvisioner forbandt efterkrigstidens centrale politiske aktører med demokrati i perioden fra krigsafslutningen i 1945 til omkring 1960?

For at undersøge dette spørgsmål om de centrale politiske aktørers fortolkninger af demokratibegrebet og deres forventninger til demokratiets udvikling tager artiklen udgangspunkt i Reinhart Kosellecks teori om begrebers foranderlighed og kategorierne erfaring og forventning. Ifølge Koselleck konstituerer erfaringer og forventninger enhver erkendelse af fortiden.³ Hvor erfaringen som indoptagede begivenheder kan hentes frem gennem hukommelsen, sigter forventningerne på det endnu ikke erfarede, som kan gøres tilgængeligt.⁴ Det er

1 Conway og Depkat: "Towards a European History of the Discourse of Democracy", 132; Depkat: "Discussing Democracy in Western Europe and the United States"; Forner: *German Intellectuals and the Challenge of Democratic Renewal*; Corduener: *The Problem of Democracy in Europe*; Rasmussen og Nielsen: *Strid om demokratiet*; Pedersen: *Fremkaldte kulturerum*.

2 Ross: *Hvorfor Demokrati?*, 16.

3 Koselleck: "'Erfaringsrum' og 'forventningshorisont' – to historiske kategorier", 31.

4 *Ibid.*, 33.

imidlertid centralt for Koselleck, at den moderne tidsopfattelse fra 1700-tallet og frem var karakteriseret ved, at forventningerne i stigende grad løsrev sig fra erfaringerne, og at centrale begreber blev præget af en forventningshorisont, som lå ud over det erfarede.⁵ Et særligt kendetegn ved den moderne verden og de politiske ideologier, som opstod i løbet af 1800-tallet, var, at ideen om fremskridt og en aktiv forvandling af verden kom til at stå mere og mere centralt.⁶ Det skal dog ikke forstås således, at fremtiden var entydig, men at kampen om de forskellige former for fremtidsforestillinger kom til udtryk ved, at nye begreber opstod, eller at eksisterende begreber fik nye betydninger og skiftede karakter. Navnlig demokratibegrebet fik fra slutningen af det 19. århundrede og ind i det 20. århundrede en helt central placering i mange europæiske landes politiske forestillingsverden og havde – som Koselleck har pointeret – omkring 1945 en særlig status som forfatningsform, forventningsbegreb og alment overbegreb, der tilsidesatte alle andre forfatningstyper.⁷

Med dette metodisk-teoretiske udgangspunkt bidrager artiklen til studiet af dansk demokrati ved at undersøge begrebets historie i den umiddelbare efterkrigstid. Artiklen argumenterer for, at kampen om demokratibegrebet fra slutningen af 1940'erne til slutningen af 1950'erne udspillede sig som en strid om, hvorvidt demokratiet i sin daværende form kunne forstås som et afsluttet projekt, eller om begrebet skulle tolkes som en proces i retning af et bedre og mere retfærdigt samfund. Undersøgelsen stopper inden 1960'ernes eksplosive velfærds- og velstandsudvikling og afdækker således den umiddelbare efterkrigstids forståelser af demokratiets udviklingspotentiale i en tid, der både var formativ for udviklingen af velfærdsstaten og præget af den kolde krigs polarisering.⁸ Gennem analyser af de politiske partier Socialdemokratiets, Venstres og Det Konservative Folkepartis udgivelser herunder programmer, debatbøger og antologier fra 1940'erne og 1950'erne identificerer artiklen politikeres forståelser af demokratiets historie og hvilke fremtidshorisonter, de forbandt med demokrati. Hovedvægten af kildematerialet stammer fra Socialdemokratiet, der som landets største parti i udpræget grad påvirkede den offentlige debat om fremtidens danske samfund. Undersøgelsen inddrager også repræsentanter fra de borgerlige partier Venstre og Det Konservative Folkeparti for derved at identificere, hvordan og i hvor høj grad kampen om demokratibegrebet også afspejlede sig i en kamp om forskellige fremtidsvisioner.

5 Ibid., 38.

6 Ibid., 42-43.

7 Koselleck: "Begrebshistorie og socialhistorie", 69-70. For undersøgelser af demokratibegrebets gennembrud i europæisk politisk historie se bl.a. Müller og Nevers: "Narratives of Democracy".

8 Se Hansen og Mariager: *Der truer os i tiden*.

HISTORIOGRAFISKE TILGANGE TIL EFTERKRIGSTIDENS DEMOKRATI

Historikere har kategoriseret årtierne efter Anden Verdenskrig som en særskilt periode og sågar som et højdepunkt i det 20. århundredes vesteuropæiske demokratiudvikling, hvor udvikling af velfærdsstater og økonomisk lighed stod exceptionelt højt på den politiske dagsorden.⁹ Sammenlignet med mellemkrigstidens dramatiske politiske omvæltninger var tiden efter Anden Verdenskrig i høj grad en stabil æra, hvor befolkningen blev inkluderet i det politiske fællesskab uden politisk motiveret vold og parlamentarisk ustabilitet. Nøglen til at forstå denne stabilitet har historikere dog i mindre grad forbundet med visionære forventninger om demokratiets udbredelse. I stedet har flere beskrevet de vesteuropæiske landes succes med at tæmme folket og gøre verden sikker for demokratiet, som Charles S. Maier omskrev Woodrow Wilsons ord.¹⁰

De vesteuropæiske lande udviklede efter 1945 nogenlunde ensartede parlamentariske demokratier funderet i massepartier, der med respekt for individets frihedsrettigheder førte en politik, der fremmede den økonomiske vækst.¹¹ Perioden var, som bl.a. Jan-Werner Müller har argumenteret for, præget af erfaringer fra mellemkrigstidens kriser, der for mange europæiske magthavere betød, at folkestyret efter nazisternes nederlag måtte inddæmmes af institutioner for at fungere.¹² Af frygt for at genopleve antidemokratiske kræfters erobring af de europæiske demokratier genopbyggede politikere og jurister demokratier med ønsket om at inddæmme folkets indflydelse på politik gennem bureaukrati, et stabilt parlamentarisk system og et fokus på det enkelte individs rettigheder. Tvivlen på folkeviljen kom bl.a. til udtryk i en større magt til ikke folkevalgte institutioner som forfatningsdomstole i Vesttyskland og i Italien samt i de fælles europæiske institutioner herunder særligt EF-domstolen.¹³

Spørgsmålet om, hvordan Danmark passer ind i denne model for de vesteuropæiske demokratier, har i de senere år været til debat blandt historikerne, selv om der fortsat savnes en grundig behandling af synet på demokrati i den danske efterkrigstid. Et dominerende træk ved historieforskningen har været dens fortolkning af perioden efter besættelsen som en positiv modernisering, hvor det parlamentariske demokrati fandt sin endelige form efter perioder med ideologi-

9 Se eksempelvis Crouch: *Post-Democracy*; Judd: *Ill Fares the Land*. Streeck: "How Will Capitalism End?"; Stone: *Goodbye to All That?*; Reid-Henry: *Empire of Democracy*. Se også Stråth: "Når var demokratin?".

10 Maier: "Democracy Since the French Revolution".

11 Conway: "Democracy in Postwar Western Europe"; Conway: "The Rise and Fall of Western Europe's Democratic Age 1945-1973".

12 Depkat: "Discussing Democracy in Western Europe and the United States", 120; Stråth:

"Når var demokratin?", 281; Müller: *Contesting Democracy*; Conway: *Western Europe's Democratic Age*.

13 Müller: *Contesting Democracy*.

ske konflikter om styreformen.¹⁴ Denne udvikling har afstedkommet den antagelse, at demokratibegrebet mistede noget af sin visionære forbindelse til ønsket om et radikalt anderledes samfund.¹⁵ Eksempelvis anlagde Jeppe Nevers afslutningsvist i bogen *Fra skældsord til slagord* fra 2011 den tolkning, at de mere visionære idealer forbundet til demokrati efter 1945 blev nedtonet, og at demokrati i stigende grad blev forstået som liberalt demokrati og som et synonym for den politiske virkelighed.¹⁶

Sammenlignet med udviklingen i Vesteuropa har historikere også argumenteret for, at udviklingen i Danmark i mindre grad var præget af ønsket om at inddæmme folkets indflydelse og i højere grad af politikere, der udtrykte et positivt syn på forbindelsen mellem stat og folk.¹⁷ Det kom eksempelvis til udtryk ved grundlovsændringen i 1953, der i modsætning til udviklingen i flere vesteuropæiske lande ikke indførte en forfatningsdomstol og tilmed indskrev muligheden for folkeafstemninger. Samtidig var der blandt danske politikere og intellektuelle heller ikke opbakning til indskrænkninger i ytringsfriheden, som kommunisterne ønskede for at bekæmpe demokratiets modstandere umiddelbart efter besættelsen.¹⁸

Ydermere har danske historikere argumenteret for, at efterkrigstiden var karakteriseret ved udviklingen af en ny forståelse af demokrati, der fokuserede på betydningen af borgernes samfundsengagement og deltagelse, og som flettede sammen med realiseringen af særligt de socialdemokratiske ønsker for etableringen af velfærdsstaten.¹⁹ Historikeren Niels Kayser Nielsen har beskrevet udviklingen som en forskydning i samfundets opfattelse af borgeren, således at demokrati ikke længere kun blev forstået som en ret, borgerne havde tilkæmpet sig, men som en pligt og noget, borgeren kontinuerligt skulle kvalificere sig til.²⁰ Denne fortolkning udfoldede den borgerlige redaktør Henning Fonsmark i debatbogen *Historien om den danske utopi* fra 1990, der på trods af dens polemiske og kritiske grundtone er en af de grundigste behandlinger af den danske demokratidebat i efterkrigstiden.²¹ Fonsmark anskuede efterkrigstidens demokratidebat

14 Se eksempelvis Knudsen: *Fra enevælde til folkestyre*; Knudsen: *Fra folkestyre til markedsdemokrati*; Sørensen: "Danmarkshistoriens vigtigste parentes".

15 Hansen og Torpe: "Demokratiet i Danmark – Socialdemokratisk set"; Torpe: "Den politiske konsensuskultur i Danmark".

16 Nevers: *Fra skældsord til slagord*, 201.

17 Nevers: "Democracy and European Integration. A Transnational History of the Danish Debate"; Skov: *Frihed og ret*; Strang: "Scandinavian Legal Realism and Human Rights", 203; Strang: "The Other Europe".

18 Rasmussen: "Om at beskytte demokratiet ved at indskrænke det"; Pedersen: *Fremkaldte kulturrum*. Se debatten i Rasmussen og Nielsen: *Strid om demokrati*.

19 Se eksempelvis Jakobsen: "Inventions and Developments of Democracy", 321; Nielsen: *Bonde, stat og hjem*, 562; Korsgaard: *Kampen om folket*, 456-461.

20 Nielsen: *Den selvhjulpne, den modvillige og den forbrugende demokrat – en nordisk historie*.

21 Fonsmark: *Historien om den danske utopi*.

som en konflikt mellem teologen Hal Kochs begreb om demokrati som en livsform og juraprofessoren Alf Ross beskrivelse af demokrati som en styreform, hvor Kochs synspunkt i en alliance med kulturradikale, højskolefolk og socialdemokrater vandt. Distinktionen mellem de to har efterfølgende fået kanonisk præg i dansk demokratihistorie, og begge fik plads i regeringens demokratikanon i 2008.²² Konflikten mellem de to professorer var imidlertid mere en konstruktion end en realitet.²³ De var begge tilknyttet Socialdemokratiet og udgav sammen antologien *Nordisk demokrati*, der præsenterede det nordiske demokrati som en særlig position mellem de to fronter i den kolde krig, der kombinerede Vestens "respekt for personlig frihed med de østlige idealer om økonomisk frigørelse og social udligning."²⁴

I det følgende argumenterer artiklen for, at efterkrigstidens demokratidebat handlede om fire forskellige visioner om demokrati, der blev formuleret i en forhandling om, hvorvidt det eksisterende demokrati skulle forstås som en afslutning eller en kontinuerlig kamp. For det første stod en mere eller mindre visionær forestilling om økonomisk demokrati stærkt umiddelbart efter besættelsen. For det andet viser artiklen, at Jens Otto Krag i 1950'erne nedtonede visionen om økonomisk demokrati til fordel for en mere uklar fremtidshorison for demokratiet, der dog betonedede sammenhængen mellem demokrati som et repræsentativt system og det danske samfunds stabile samfundsudvikling. For det tredje lagde en anden socialdemokrat, Julius Bomholt, i 1950'erne vægt på det enkelte menneskes personlige engagement i demokratiet og derved en fremtidsvision, der knyttede begrebet til en konstant udvikling centreret omkring individets dannelse. For det fjerde viser artiklen, at repræsentanter fra Venstre og Det Konservative Folkeparti præsenterede demokrati som et fuldendt afsluttet projekt og modsatte sig de socialdemokratiske ideer om demokratiets fremtidshorison, som de vurderede som et ønske om statsmagts vækst. Derved viser artiklen, at demokratibegrebet fortsat var omdiskuteret i 1950'erne og et led i kampen om visionerne for det danske samfund.

DET ØKONOMISKE DEMOKRATI SOM FREMTIDSVISION

I løbet af den tyske besættelse forsvandt parlamentarismekritikken stort set fra den politiske debat, og alle partier omfavnede i modsætning til årene forinden demokrati som en central del af den danske kultur. I mellemkrigstiden havde især socialdemokraterne arbejdet for at sidestille dansk kultur og demokratisk parlamentarisme som led i deres kamp mod antiparlamentariske bevægelser.²⁵ Mod-

22 Nissen: "Demokratidebatten efter befrielsen"; Knudsen: *Fra folkestyre til markedsdemokrati*; Hansen: *Demokrati som styreform og som ideologi*, 22; Møller og Skaaning: *Demokrati og demokratisering*, 60-84; Undervisningsministeriet: *Demokratikanon*, 72-73.

23 Møller: *Teologi og politik*, 19-20.

24 Koch og Ross: *Nordisk Demokrati*, XV.

25 Nielsen: "Demokrati og kulturel nationalisme i Norden i mellemkrigstiden".

standsbevægelsens partier Dansk Samling og Danmarks Kommunistiske Parti, der før krigen havde vendt sig imod det parlamentariske demokrati, tilkendegav i Frihedsrådets pjeces *Naar Danmark atter er Frit* fra 1943, at kampen mod besættelsesmagten havde som mål at genindføre det demokrati, der eksisterede før besættelsen.²⁶ Den længevarende debat om demokratibegrebets betydninger, der opstod kort efter befrielsen, handlede således ikke om, hvorvidt det parlamentariske demokrati var ønskeligt, men hvordan det eksisterende demokrati kunne bevares, forsvares eller udvikles.²⁷ Bevidstheden om farerne for demokratiet viste sig bl.a. i demokratidiskussionerne om demokratiets ret til at forsvare sig.²⁸

Krigsafslutningen genåbnede dog også for forventninger til demokratiet. En af de centrale omdrejningspunkter for fremtidsdiskussionerne knyttede sig til begrebet "økonomisk demokrati", som blev diskuteret intensivt i både Danmark og udlandet. Flere af samtidens intellektuelle udtrykte bekymring vedrørende sammenhængen mellem planøkonomi og demokrati. Eksempelvis advarede den svenske redaktør Herbert Tingsten i bogen *Demokratiets Problemer* fra 1945 imod at sammenkæde en bestemt indretning af samfundsøkonomien med demokrati. Ifølge Tingsten var demokrati ikke selv et ideologiseret begreb, men et fundament og et fælles værdisæt for de politiske ideologier.²⁹ I Danmark repræsenterede juraprofessor Alf Ross i nogen grad og sociologprofessor Theodor Geiger i særdeleshed dette synspunkt. I en række artikler i slutningen af 1940'erne bevistvilede Geiger med inspiration fra bl.a. Tingsten, at de demokratiske frihedsgoder kunne overleve under planøkonomi.³⁰ På trods af skeptikere var de første få år efter krigen præget af flere politikeres visioner for etableringen af økonomisk demokrati med dertil hørende forventninger om, at freden måtte vindes gennem en større social omfordeling.

Danmarks Kommunistiske Parti og dele af modstandsbevægelsen ønskede at kanalisere besættelsestidens erfaringer over i en politik for fremtidens Danmark, og udsendte i 1945 manifeste og programmer med ufravigelige krav om et udbygget og mere gennemført demokrati.³¹ Kommunisternes forståelse af demokrati som et forventningsbegreb lagde vægt på at overskride grænserne for magtfordelingen i det eksisterende samfund ved at slå til lyd for realiseringen af "det sande demokrati". Kampen for det "sande demokrati" var allerede i mellemkrigstiden en etableret del af DKP's fortolkning af demokrati som et projekt, der kun kunne virkeliggøres i et fremtidigt samfund, hvor økonomisk lighed dominerede de politiske ambitioner.³² Modellen for det sande demokrati var ifølge

26 Frihedsrådet: *Naar Danmark atter er frit*.

27 Rasmussen og Nielsen: *Strid om demokratiet*; Pedersen: *Fremkaldte kulturrum*, 78-105.

28 Se Koch-Olsen og Schmidt: *Ordet eller Sværdet*.

29 Tingsten: *Demokratiets Problemer*, 50.

30 Køber: "Hvor meget af demokratiet kan reddes?", 254.

31 Se bl.a. *Frit Danmarks bibliotekargruppe: Demokratiets krav til Bibliotekerne*.

32 Se Kjeldsen: "Folkets vilje - landets lov?"; Nielsen-Man: *Kurs mod demokrati?*

DKP den sovjetiske forfatning fra 1936, og i sammenligning med denne forfatning anså partiet det danske demokrati som ufuldstændigt.³³

I et omdiskuteret forsvar for det udvidede demokrati skelnede filosofiprofessoren og kommunisten Jørgen Jørgensen i bogen *Det demokratiske samfund* fra 1946 mellem "det smalle demokrati" og "det brede demokrati", hvor det sidstnævnte, kommunistisk inspirerede demokratibegreb ifølge Jørgensen i højere grad realiserede demokratiets ideal. For at opnå "det brede demokrati" måtte der, ifølge Jørgensen, udover det politiske demokrati eksistere et retsligt, socialt, kulturelt og økonomisk demokrati.³⁴ For begge former for demokrati gjaldt dog, at de var idealer, som det endnu ikke var lykkedes samfundet at opnå.³⁵

Betoningen af større lighed og en mere beskyttende stat var et centralt kendetegn ved flere partiers programmer, der argumenterede for, at demokratiet måtte udbygges socialt og økonomisk.³⁶ Både Det Radikale Venstre og Det Konservative Folkeparti gik således i modsætning til tidligere ind for udvikling af et større socialt sikkerhedsnet og bekæmpelse af ulighed gennem begrebet økonomisk demokrati.³⁷ Fra sit eksil i London havde Christmas Møller talt om at vinde freden, så et "virkeligt Demokrati" kunne skabes. Dette virkelige demokrati indebar også et økonomisk demokrati til gavn for den brede befolkning sociale og kulturelle levevilkår.³⁸ Da Det Konservative Folkeparti udviklede sit efterkrigstidsprogram, udgjorde begrebet kernen i partiets forsøg på at udfordre den socialdemokratiske kobling mellem nation og demokrati.³⁹ Dette brede demokratibegreb indvarslede således ikke samme fremtidshorisont som det kommunistiske klaseløse samfund eller udviklingen af den socialdemokratiske socialstat. Programmet præsenterede økonomisk demokrati som en position mellem det liberale laissez-faire samfund og det socialistiske: "Det Konservative Folkeparti vil paa den personlige Ejendomsrets Grund et økonomisk Demokrati, der lader alle faa retmæssig Andel i de producerede Goder, og som er lige langt fra Anarki og Kaos i Kræfternes uhæmmede Spil og fra Socialisering under Statsformynderskab."⁴⁰

En bred forståelse af demokrati udgjorde også en væsentlig del af Socialdemokratiets demokratiforestillinger i 1945, der som i den foregående periode utvetydigt hyldede det eksisterende parlamentariske system og samtidig præsenterede visioner for fremtidens socialistiske samfund.⁴¹ Ved indgangen til efterkrigstiden

33 Kjeldsen: "Folkets vilje - landets lov?", 452-459.

34 Jørgensen: *Det demokratiske samfund*, 6.

35 Ibid., 4-6.

36 Korsgaard: *Kampen om folket*, 456-461.

37 Det Konservative Folkeparti: *Vi vil vinde Freden*, 10; Det Radikale Venstre: *Hvor står de Radikale*, 4.

38 Christmas Møller: *Christmas*, 203.

39 Skov: "A True People's Party?", 258-259.

40 Det Konservative Folkeparti: *Vi vil vinde Freden*, 10.

41 Nevers: *Fra skældsord til slagord*, 177-179; Bryld: *Den demokratiske socialismes gennembrud*, 427-428.

var en af socialdemokraternes styrker overfor vælgerne således, at de med deres entydige opbakning til det parlamentariske demokrati og forventning om en yderligere demokratisering af samfundet både kunne appellere til stabilitet og fremgang.⁴² Dette flertydige demokratibegreb kunne bl.a. findes hos Jens Otto Krag, der som en af partiets fremtrædende ideologer og senere statsminister havde afgørende indflydelse på ideologiudviklingen.

Krag var hovedforfatter på partiets efterkrigstidsprogram *Fremtidens Danmark* fra 1945. Heri præsenterede han et bredt syn på demokratiet, der i overensstemmelse med partiets ideologiske arv fremhævede både det politiske og det økonomiske demokrati. Programmet kan ses som en reaktion på kommunisternes store popularitet, men indvarslede også et nyt keynesiansk aspekt i den økonomiske politik, der fik varig betydning for udviklingen af velfærdsstaten.⁴³ Partiet fremstillede demokrati som et "forventningsbegreb" vendt mod et bestemt socialt og politisk indhold, der var i tråd med den progressive fortolkning af demokrati og det brede demokratibegreb. Samtidig fokuserede det socialdemokratiske program på at videreføre den samfundsudvikling, partiet havde stået i spidsen for før krigen. I modsætning til mange andre steder i Europa, så Krag, belært af de danske erfaringer fra mellemkrigstiden, således ikke behov for at bryde med den nære fortid, men ønskede at bygge videre på den:

Ingen kan tro, at Demokratiet vil standse ved det Trin, Udviklingen havde naaet ved Krigens Udbrud. Det politiske Demokrati i Danmark havde paa dette Tidspunkt fundet en Form, der uden at være ideel var brugbar. Væsentlige Krav om Forfatningsreformer staar dog stadig paa Socialdemokratiets Program. Det er imidlertid paa det økonomiske Omraade, at Demokratiets vigtigste Udviklingsmuligheder ligger. Demokratiseringen maa føres til Bunds. Samtidig med at det politiske Demokrati gøres mere fuldkomment, maa et økonomisk Demokrati virkeliggøres.⁴⁴

Ifølge Krag var erfaringerne med demokrati positive i Danmark, og i *Fremtidens Danmark* udgjorde gennemførelsen af et økonomisk demokrati således det næste skridt i kampen for udviklingen af demokratiet og borgernes rettigheder, som Socialdemokratiet havde kæmpet for før krigen. Overordnet set fastholdt Socialdemokratiet i *Fremtidens Danmark* forståelsen af demokrati som et bredt begreb, der hang sammen med den fortsatte udvikling af idealerne om lighed og frihed for det enkelte menneske. Partiet arbejdede også stadig under partiprogrammet fra 1913, der havde afskaffelse af det kapitalistiske privateje til produktionsmidlerne og omdannelse til socialistisk fællesjeje som endemål.⁴⁵ Men *Fremtidens Dan-*

42 Strang: "The Other Europe", 7.

43 Olesen: "Jens Otto Krag og Fremtidens Danmark".

44 Socialdemokratiet: *Fremtidens Danmark*, 14.

45 Socialdemokratiet: *Program og Love for Socialdemokratiet i Danmark*, 3.

mark var også et eksempel på partiets nedtoning af klassekampen og ønsket om afvikling af kapitalismen. Økonomisk demokrati betød i modsætning til tidligere ikke overvindelse af kapitalismen, men oprettelse af bedriftsråd og involverede et indgreb i virksomhedsledelsernes ret til at lede og fordele arbejdet, uden at kapitalismen blev afskaffet.⁴⁶ Programmets forståelse af økonomisk demokrati involverede således ikke en forestilling om, at arbejderne i fremtiden skulle udøve frihedsrettigheder og magt over arbejdsgiverne, men havde fokus på at skabe en politik for produktivitet og økonomisk vækst, der skulle gøre det muligt at give bedre vilkår for alle danskere. I den forstand var økonomisk demokrati også et middel til at skabe vækst mere end et endemål.⁴⁷ Samtidig brugte Socialdemokratiet også begrebet industrielt demokrati til at vise en mere konkret vision for udviklingen af bedriftsråd på arbejdspladserne.⁴⁸ Ifølge Krag ville det industrielle demokrati give arbejderen større indsigt og indflydelse på arbejdspladsen og samtidig være en logisk fortsættelse af udviklingen af det politiske demokrati, andelsbevægelsen og Kooperationen.⁴⁹ Et konkret udkomme af diskussionerne om industrielt demokrati var vedtagelsen af oprettelsen af samarbejdsudvalg ved virksomheder med flere end 25 ansatte i 1947.

De forskellige forestillinger om økonomisk demokrati illustrerede en bred erkendelse af, at demokratiet måtte udvikles, og at historiens gang ledte frem mod mere demokrati. I tiden efter vedtagelsen af samarbejdsloven gled spørgsmålet om industrielt demokrati i baggrunden for Socialdemokratiet og Folketingets øvrige partier.⁵⁰ I løbet af 1950'erne koncentrerede diskussioner om demokratibegrebets fremtidsvisioner sig om det politiske, parlamentariske demokrati og derved også andre forbundne begreber om frihedsrettigheder og symbiose mellem folk og parlamentarisk folkestyre. Som vi skal se i de næste to afsnit, betød denne udvikling for Socialdemokratiet en bekendelse til to forskellige forståelser af forventninger til demokratiet, der afspejlede en sammenkædning af nation og demokrati og ideer om en kulturkrise.

DET FOLKELIGE, REPRÆSENTATIVE DEMOKRATI SOM VISION

Årene efter krigen var en opbrudstid. Den kolde krigs spændinger mellem øst og vest og frygten for atomkrig prægede den politiske tænkning. Samtidig var de kulturelle strømninger i landbruget og arbejderbevægelsen, som havde præget det danske samfund siden slutningen af 1800-tallet, under hastig forandring som følge af industrialisering, automatisering og den forandrede byudvikling.⁵¹ For-

46 Hoffmann: "Fremtidens Danmark", 249-250; Dalgaard: *Ved demokratiets grænse*.

47 Finnemann: *I broderskabets aand*, 275.

48 Krag: "Socialisering og det økonomiske demokrati"; Grünbaum: *Industrielt demokrati*.

49 Krag: "Socialisering og det økonomiske demokrati," 17.

50 Dalgaard: *Ved demokratiets grænse*, 139.

51 Se Clausen: "Hvor længe varede det 19. århundrede kulturelt?" Hansen og Mariager: *Der truer os i tiden*.

ventningerne til fremtiden formedes således for flere af samfundets aktører på den ene side af ideen om et kulturelt forfald og oplevelsen af at leve i en overgangperiode.⁵² På den anden side udgjorde 1950'erne også en periode, hvor Socialdemokratiet satte sig i spidsen for en stadig større statslig kontrol med økonomien, der var funderet i en stærk tiltro til sagkundskab og eksperter, og hvor især velfærdsstaten trådte frem som en samfundsvision for socialdemokraterne.⁵³ Velfærdsstaten var et uklart defineret projekt, men rummede en drøm om ny og bedre tider, som Socialdemokratiet i løbet af 1950'erne gjorde til sin.⁵⁴ Partiets fremtidsvisioner kan spores i flere vedtagelser og skrifter som eksempelvis i bogen *Tidehverv og samfundsorden* fra 1954, der udsprang af en studiekreds, som Jens Otto Krag og K.B. Andersen tog initiativ til, og som demonstrerede, at den nye generation af fortrinsvis cand.polit.er havde omtolket målet for det fremtidige samfund.⁵⁵ Jens Otto Krag redigerede *Tidehverv og samfundsorden* og skrev artiklen "Demokratiet i Danmark". Krag vægtede her demokratiet anderledes end i *Fremtidens Danmark*, idet den senere statsminister fokuserede på det parlamentariske demokrati og definerede demokrati som summen af de politiske reformer for lighed og vækst, som Socialdemokratiet kunne få igennem. Demokrati var efter Krags opfattelse fortsat et projekt for fremtiden, men primært defineret som resultaterne af den socialdemokratiske politik.

I bogens indledning reflekterede Krag over det 20. århundredes første halvtreds år og fremhævede erfaringerne fra mellemkrigstidens skrøbelige demokratier. Med to verdenskrige og fremkomsten af totalitære stater så Krag vanskelighederne ved at fastholde den socialdemokratiske overbevisning om fremskridt og demokratiets udvikling: "Troen på demokratiet og fremskridtet er vel ikke aflivet herved, men den har fået en smertefuld indsprøjtning af tvivl."⁵⁶ Socialdemokratiet måtte som følge heraf være sig bevidst om demokratiets problemer. I den efterfølgende artikel "Demokratiet i Danmark" bar Krags historieforståelse dog i høj grad præg af en optimistisk fortolkning af en rolig samfundsudvikling, hvor de danske partier i modsætning til andre steder samarbejdede om udviklingen.

Hans bud på en socialdemokratisk forståelse af demokrati i efterkrigstiden gentog opfattelsen af demokratiet som afhængig af den sociale og økonomiske tryghed. Kernen i demokratiet var, ifølge Krag, friheden og ligheden. Sammenhængen mellem de to begreber forklarede Krag ved at tvedele frihedsbegrebet i retten til at ytre sig, tænke og tro og friheden fra fattigdom, uvidenhed, klassebundethed og arbejdsløshed, som kun kunne virkeliggøres i et samfund uden

52 Dam: "Indledning", 14.

53 Kjældgaard: "Fremtidens Danmark"; Petersen, Petersen og Christiansen: "Det socialpolitiske idelandskab", 117.

54 Torfing: *Velfærdsstatens ideologisering*, 15.

55 Thing: "Af velfærdsstatens tilblivelseshistorie".

56 Krag: "Forord", 7.

økonomisk, socialt eller kulturelt privilegerede klasser.⁵⁷ Samfundets videre demokratiske udvikling handlede således ifølge Krag ikke om overvindelse af kapitalismen, men om at udjævne indkomster og formue og skabe social tryghed.⁵⁸

Sammen med denne fortolkning videreførte Krag etableringen af demokrati og det nationale, som kendetegnede Socialdemokratiet i mellemkrigstiden, og betragtede demokratiets foreløbige historie i Danmark som en succes. Frem for at betone uenigheder som det parlamentariske demokratis kendetegn, udfoldede Krag styrken ved det parlamentariske samarbejde og den parlamentariske kultur, han gjorde til en inkarneret del af demokratibegrebet. Ifølge Krag skyldtes den i europæisk sammenhæng mere demokratiske udvikling i Danmark det kulturelle niveau, de økonomiske problemers karakter samt ligevægten mellem de centrale klasser arbejderne og bønderne.⁵⁹ Sammen med denne opfattelse af demokrati præsenterede han samtidig en positiv fortælling om sammenhængen mellem de folkelige bevægelser og især arbejderbevægelsens involvering i det politiske liv og udviklingen af demokratiet, der også gjorde samarbejde til et mål i sig selv. Et særkende ved det danske demokrati var således ifølge Krag den rolige udvikling med hensyntagen til alle sider. Herved nærmede Krag sig den fortolkning Bertel Dahlgaard i samme periode kaldte "det samarbejdende folkestyre", hvor de fire dominerende partier Socialdemokratiet, Venstre, Det Konservative Folkeparti og Det Radikale Venstre forhandlede sig frem til politiske forandringer herunder især udviklingen af velfærdsstaten.

Krags betoning af sammenhængen mellem folk og styreform illustrerer den forskel mellem Danmark og Centraleuropa, som især Jesper Lundsby Skov og Jeppe Nevers har analyseret, hvor danske politikere og jurister i modsætning til de centraleuropæiske placerede folket i en progressiv fortælling om politisk modenhed, dannelse og frihed.⁶⁰ Forskellen mellem den centraleuropæiske skepsis over for borgerinddragelse og den danske opfattelse af symbiose mellem folk og styreform kom også til udtryk ved grundlovsændringen i 1953, hvor Landstinget blev erstattet af muligheden for folkeafstemninger.⁶¹ Men netop ved grundlovsdiskussionerne i 1953 gik Socialdemokratiet i første omgang imod indførelse af muligheden for folkeafstemninger, de mente ville vanskeliggøre det parlamentariske demokratis arbejde.⁶² Tidligere havde folkeafstemninger været et væsentligt element i partiets krav til demokratisering af samfundet, men Krags betoning af parlamentarisk samarbejde i 1954 afspejlede, at partiet havde forladt tidligere tiders

57 Krag: "Demokratiet i Danmark", 9-10.

58 Ibid., 13.

59 Ibid., 20.

60 Skov: *Frihed og ret*, 208; Nevers og Skov: "The 'folk'ish" Heritage in Nordic Democracy".

61 Nevers: "Democracy and European Integration", 284.

62 Eigaard: *Idealer og politik*.

krav om udvidelser af befolkningens direkte demokratiske muligheder ved eksempelvis folkeafstemninger.⁶³

I tråd med den danske tradition for at fremhæve politik over for jura tillagde Krag således ikke grundlovsændringen stor betydning for udviklingen af demokrati. Ifølge Krag kvalificerede grundlovsændringen sig således ved ikke sætte hindringer i vejen for en så progressiv udvikling af demokratiet, som ”vælgerne bestemmer, det skal være”.⁶⁴ Krags nedtoning af grundlovsændringens betydning indikerede således, at demokratiets udvidelse ifølge ham hang sammen med Socialdemokratiets parlamentariske styrke. Han fokuserede på det parlamentariske demokrati og kædede Danmarks skæbne sammen med partiets og begrebet demokratisk socialisme, som betegnede det samfund af ligevægt og velfærd, Socialdemokratiet ville skabe. Som Krags artikel illustrerer, var ideen om demokratiets udvidelse og endelige fuldbyrdelse trængt noget tilbage i begyndelsen af 1950’erne, idet han beskrev demokrati som en ”rolig udvikling med hensynstagen til begge sider”.⁶⁵ Forventningerne til demokratiet var på den måde mere uklart definerede og præget af, hvad der kunne opnås gennem samarbejdet. Udviklingen fra Krags tanker om økonomisk demokrati i *Fremtidens Danmark* til bidraget i *Tidehverv og samfundsorden* udtrykte således en udvikling i retning af færre forventninger til demokratiet og en stærkere betoning af forbindelsen mellem demokrati og de etablerede parlamentariske strukturer og partier. Som vi i det næste afsnit skal se, opstod der i samme periode nye fremtidsforventninger i dele af den socialdemokratiske tænkning, der var påvirket af forestillinger om en kulturel krise.

VISIONEN OM DET KONSEKVENTE OG KONSTANTE DEMOKRATI

Foruden Krags betoning af forbindelsen mellem de parlamentariske kræfter og demokratiets fremtid udvikledes en anden fremtidsvision hos Socialdemokratiet, som var mere forbundet til ideen om, at demokrati var en permanent udfordring, der angik det enkelte individs bekendelse til demokratiet og deltagelse i samfundslivet. Demokratiets krise var en opdragelseskrise, skrev Hal Koch i bogen *Dagen og vejen* i 1942, og denne forbindelse mellem uddannelse og demokrati stod stærkt efter krigen, hvor stort set alle politiske retninger og partier fokuserede på opdragelse til demokrati.⁶⁶ Partierne oprettede nye oplysningsforbund, som eksempelvis Det Konservative Folkepartis FOF, Det Radikale Venstres FO,

63 Hansen og Torpe: ”Demokratiet i Danmark – Socialdemokratisk set”.

64 Krag: ”Demokratiet i Danmark”, 20.

65 Ibid., 20.

66 Koch: *Dagen og Vejen*, 26; Fonsmark: *Historien om den danske utopi*. Se også Levsen: ”Authority and Democracy in Postwar France and West Germany”; de Jong: ”Political Education and the Recurring Crisis”.

Venstres LOF samt Bodil Kochs Folkevirke, hvis mål var at ruste kvinder til at tage del i demokratiet.⁶⁷

Nødvendigheden af opdragelse til demokrati var for mange knyttet til erfaringerne fra mellemkrigstiden og frygten for, at befolkningen ville falde for totalitære kræfter i krisetider. Bekymringen for befolkningens demokratiske sindelag afstedkom også et større fokus på nødvendigheden af at udvikle samfundsborgere og en stærkere betoning af demokrati som en udfordring. Særligt socialdemokrater knyttede opdragelse til demokrati til en forestilling om demokratiets fremtid som en konstant proces frem for som et endemål. Flere samfundsdebattører identificerede demokrati både som et system og et fundament for samfundsfællesskabet og som et ideal, der tilstræbte den størst mulige individuelle frigørelse. Chefen for den svenske arbejderbevægelses bibliotek og arkiv, Tage Lindbom, beskrev i sin bog *Den nye Front* fra 1951 demokratiet som en samfundsform, hvis største og vanskeligste problemer bestod i at tilpasse mennesket, "således at det kan leve og udvikle sig både som individ og som fællesskabsvæsen, eller anderledes udtrykt: være menneske og borger."⁶⁸ Dilemmaet for det moderne demokrati handlede ifølge Lindbom om at skabe og forme individer, der både udviklede sig som individuelle mennesker og som borgere, der ønskede at tage hånd om samfundet og være i stand til at deltage i folkestyret. Fokus på det enkelte menneske kom bl.a. til udtryk hos Hal Koch, Bodil Koch og Poul Henningsen, der fra hvert deres perspektiv påvirkede demokratidiskussionerne internt i Socialdemokratiet gennem forskellige problematiseringer af de barrierer for udviklingen af demokratiet, som det eksisterende samfund angivelige satte.

Både ægteparret Koch og PH bekymrede sig for demokratiets fremtid i en tid med massekommunikation, statsmagts vækst og magtkoncentration hos bureaukratiet og i kapitalismen. Hal Koch udtrykte i sin bog *Hvad er demokrati* fra 1945 en bekymring for, om folkets bekendelse til demokrati var reel og ansvarlig til en medborgeruddannelse, der kunne skabe grobund for dannelsen af demokratiske medborgere.⁶⁹ For PH udgjorde demokratibegrebet og forestillingen om at fremme demokratiet gennem pædagogik og kunst kernen i hans efterkrigstidstænkning. Bodil Koch lagde vægt på kvindernes deltagelse i politik som en fremtidshorisont og promoverede ligestilling i familien, da hjemmet, ifølge Koch var den mindste demokratiske enhed, hvorfra de to køn kunne lære at praktisere demokratiet.⁷⁰ Samlet set udtrykte de tre på forskellig vis, at demokratiet i det moderne samfund var mere end det parlamentariske demokrati, og de var derved med til at forskyde fokus fra demokrati som en styreform til demokrati som en livsform.

67 Eigaard, Haue og Larsen: *Aftenskolens historie i Danmark*; Possing, *Uden omsvøb*.

68 Lindbom: *Den nye Front*, 9.

69 Koch: *Hvad er demokrati?*

70 Koch: "Skal Kvinderne have Særopgaver i Politik?", 66.

En af de socialdemokratiske politikere, der også koncentrerede sig om de nye fremtidshorisonter for demokrati som et dannelsesprojekt og et moralsk begreb, var Julius Bomholt, der promoverede begrebet kulturelt demokrati og en forståelse af kultur, som en nøgle til at forbedre samfundet og vilkårene for det enkelte menneskes udfoldelse.⁷¹ Bomholt beskrev en ny forventningshorisont til demokratiet, der lagde vægt på dannelse og kultur som demokratiets og samfundets udviklingspotentiale i en tid, hvor Socialdemokratiet fokuserede på at skabe rammerne for økonomisk vækst og social omfordeling. Bomholt argumenterede for, at kulturen spillede en væsentlig rolle for udviklingen af det fremtidige samfund, og i denne forståelse spillede demokratibegrebet en central rolle.

Bomholt lagde vægt på, at demokratiet skulle stille krav til mennesket om at være medborger i samfundet. I denne opfattelse måtte samfundet livet igennem fordre borgerne til at engagere sig i det offentlige liv. Eksempelvis fremførte Bomholt som Folketingets formand ved Grundlovens 100 års jubilæum i 1949, at demokrati var en livsform, der krævede et fællesskab og en følelse af samhørighed, men også den voksne befolknings deltagelse og engagement. I talen gav Bomholt et historisk overblik over de foregående 100 år, hvor han betonedede kontinuiteten og progressionen. Ifølge Bomholt var Grundloven af 1849 "en portal til en ny epoke", der muliggjorde dannelse af det politiske styre, som danskerne i de foregående 100 år havde brugt til at forme deres tilværelse.⁷² Først i de efterfølgende 100 år var danskerne, gennem folkelige bevægelser, politiske partier, højskolerne og kirken blevet modnet, og ifølge Bomholt havde demokratiet derved udviklet sig fra at være en statsform til at blive en livsform.⁷³ Således kædede han ligesom Krag udviklingen af demokratiet sammen med samarbejdet mellem de folkelige bevægelser. Ved betoningen af samarbejdet lå der i Bomholts analyse samtidig en fordring til det enkelte individ om at ville folkestyret:

Når det gælder frihedens rettigheder, er pligterne store. Der stilles krav til hver enkelt, der skal kunne udøve et aktivt medborgerskab og således være dansk i ordets fulde betydning ... Man fatter ikke det egentlige liv i et demokrati, hvis man ikke har forståelse for den helhed, der forener det. Der kræves skoling i medborgerskab i det ene eller det andet af demokratiets mange organer, for at viden kan omsættes i handling.⁷⁴

Bomholt forventede, at skoling i medborgerskab kunne forhindre, at der blev skabt grobund for totalitære bevægelser, men udover skolen udgjorde en aktiv kulturpolitik med fokus på at udvikle det enkelte menneske et kernepunkt i hans

71 Kjældgaard: *Meningen med velfærdsstaten*.

72 Bomholt: "Referat af tale ved grundlovsjubilæet", 14.

73 Ibid., 16.

74 Bomholt: "Referat af tale ved grundlovsjubilæet", 41.

fremtidsvision. I 1953 redigerede og skrev Bomholt flere bidrag til den socialdemokratiske debatbog *Mennesket i Centrum*, hvor han gjorde kulturpolitik til et vigtigt led i samfundets fortsatte demokratisering. I kapitlet "Kulturelt demokrati" videreførte han pointen om at styrke det enkelte menneskes deltagelse og præsenterede et demokratibegreb, der fokuserede på processen frem for endemålet:

Demokratiet er ikke som en maskine, der kan fuldkommengøres og derefter fungere så nogenlunde af sig selv. Det er snarere som et organisk væv, der ikke kan leve, medmindre det stadig tilføres nye næringsstoffer. Den demokratiske samfundsform kræver skoling og opdragelse af hver ny generation. Der kræves ikke blot forståelse af demokratiets idé, men en høj grad af saglig dygtighed for at bringe alle samfundets – ofte komplicerede – funktioner i et harmonisk indbyrdes forhold. Hvis interessen svækkes, er den autoritære statsform allerede på vej. Der gives altså ikke noget øjeblik, i hvilket demokratiet kan standse og sige: *Nu har vi nået det.*⁷⁵

Derved præsenterede han en fremtidshorisont uden et egentlig endemål, men et fokus på processen og den konstante kamp for styrke den demokratiske livsform. Formuleringen af begrebet "kulturelt demokrati" var et centralt element i Bomholts bidrag til demokratidebatten, der udtrykte en ny forventningshorisont for demokrati, der knyttede sig til kultur- og uddannelsespolitik snarere end økonomisk demokrati. Kulturelt demokrati indebar mere konkret demokratisering af kulturmidlerne, således at flere borgere fik adgang til at bruge bøger, kunst, radio og TV.⁷⁶ Kulturelt demokrati var dog også et begreb knyttet til fremtiden og udviklingen af demokratiet, som han formulerede endnu skarper i slutningen af 1950'erne.

I artiklen "Velfærdsstaten som kulturmiljø" fra debatbogen *Mennesket i nutidens samfund* fra 1959 diskuterede Bomholt demokratiets udviklingshistorie fra det ufuldkomne demokrati til et konsekvent demokrati.⁷⁷ I opnåelsen af "det konsekvente demokrati" var en række væsentlige skridt ifølge Bomholt taget. Han regnede det politiske demokrati for realiseret og konstaterede samtidig, at det danske samfund i nogen grad havde opnået det sociale demokrati. De næste skridt var ifølge Bomholt økonomisk og kulturelt demokrati. For Bomholt var det imidlertid det kulturelle demokrati, der var det vigtigste i den aktuelle situation, og udviklingen af det økonomiske demokrati kunne kun komme som en følge af det kulturelle demokratis gennemførelse.⁷⁸

Bomholts forståelse af humanisme og demokrati samt hans stærke betoning af det frie menneske var inspireret af en kulturradikal humanismeforståelse,

75 Bomholt: "Kulturelt demokrati", 19.

76 Bomholt: "Kulturelt demokrati", 19.

77 Bomholt: "Velfærdsstaten som kulturmiljø", 22-23.

78 Ibid., s. 15-16.

hvor det enkelte menneskes udvikling stod centralt.⁷⁹ Bomholts betoning af demokratiet byggede dog også på en kritisk opfattelse af det moderne menneske som isoleret og ensomt i det kapitalistiske samfund. Denne forståelse trak bl.a. på forfatteren Paul la Cours toneangivende essay "Fragmenter af en Dagbog", hvor la Cour betonede foreningen af individets frigørelse og fællesskabets værdi.⁸⁰ Bogen og Paul la Cours forfatterskab prægede flere socialdemokrater, der som eksempelvis Bodil Koch lagde større vægt på kunst som en nødvendighed for at skabe det hele menneske frem for som en fornøjelse.⁸¹

Ifølge Bomholt ville det kulturelle demokrati være metoden til at sikre, at de grundlæggende positive teknologiske fremskridt ikke ledte til deres egne modsætninger som intellektualisme, isolation, konformitet, massespredning og passivitet. I denne forståelse kunne et gennemført demokrati opløse de konsekvenser, som det moderne samfund skabte. Ved således både at fremhæve det kulturelle demokrati som det væsentligste indhold i demokratibegrebet og fokusere på den evige kamp for demokratiet, lagde Bomholt også vægt på nødvendigheden af den konstante opbakning til det politiske demokrati. Samtidig forandrede han det demokratiske og socialistiske endemål og derved synet på demokratiets udviklingshistorie. Ideerne om at ændre forventningshorisonten fra økonomisk til kulturelt demokrati var dog næppe symptomatiske for partiet som helhed. Ved ændringen af Socialdemokratiets parti-program i 1961 blev kulturelt demokrati ikke nævnt. Programmet fremhævede, at "overfor det kapitalistiske samfunds ensidige materialistiske vurdering af mennesket stiller den demokratiske socialisme et samfund, der bygger på det enkelte menneskes personlighed og det frie samarbejde mennesker imellem."⁸² Her fremgik det, at "demokrati er styre ved folket gennem dets valgte repræsentanter."⁸³ Det var således i højere grad Krag's demokratibegreb, som kom til udtryk i principprogrammet i 1961. Ikke desto mindre fik Bomholts ideer et varigt udtryk ved oprettelsen af Kulturministeriet, hvor han selv blev minister, i 1961.

DEN AFSLUTTEDE KAMP OM DEMOKRATI

I efterkrigstidens første 15-20 år anvendte repræsentanter fra Venstre og Det Konservative Folkeparti ikke begrebet demokrati som et kernebegreb på samme måde som socialdemokraterne. I modsætning til socialdemokraternes brug af demokrati som et forventningsbegreb, der betonede den stadige kamp for udviklingen af demokratiet, forbandt de borgerlige partier demokratiet med det parlamentariske system og en bekymring for om udviklingen af staten på længere

79 Pedersen: *Fremkaldte kulturrum*, 272-273.

80 la Cour: "Fragmenter af en dagbog"; Finnemann: *I broderskabets aand*, 308-309.

81 Possing: *Uden omsvøb*, 43-45, 141-147.

82 Socialdemokratiet: *Vejen frem*, 11.

83 Socialdemokratiet: *Vejen frem*, 7.

sigt ville afmontere folkestyret. Det Konservative Folkeparti var i modsætning til Venstre i 1945 gået til valg på spørgsmålet om økonomisk demokrati. Men efter et kursskifte i slutningen af 1940'erne nærmede de to partier sig hinanden og delte også opfattelsen af demokratiets indhold og fremtid. På den ene side forstod de to partier demokrati som et afsluttet projekt, og for det andet frygtede de, at demokratiet blev tømt for indhold i takt med statsmagtens vækst. For begge partier indebar erfaringerne med demokratiet en forståelse af, at fremtiden handlede mere om at bekæmpe Socialdemokratiets politiske forslag og visioner for demokrati end om demokrati som et udviklingsbegreb.

For Venstrefolkene vedkommende fremstod partiet som bærer af liberalismens og folkestyrets ånd og som det parti, der havde skabt det danske folkestyre. Venstre forstod således sig selv som sejrherre i forfatningskampen og som ansvarlig for indførelsen af parlamentarismen i 1901. Samtidig understregede partiet, at kampen for at udvikle demokrati i Danmark i store træk var afsluttet med parlamentarismen og indførelsen af den almindelige valgret. I forbindelse med grundlovsændringen i 1953 præsenterede partiets folketingsmedlem Erik Appel i *Højskolebladet* eksempelvis argumenter for ændring af grundloven og vedtagelsen af en "tidssvarende grundlov".⁸⁴ Han opfattede især grundlovsfæstningen af parlamentarismen som et forsøg på at "udvide og fuldkommengøre den danske opfattelse af demokrati."⁸⁵ Med forestillingen om det fuldkomne folkestyre præsenterede Appel demokratiseringen af Danmark som en afsluttet kamp, hvor virkeliggørelsen af det danske demokrati var lykkedes med Grundloven som kronen på værket.

På tilsvarende vis udtrykte partiets leder fra 1947-1965, Erik Eriksen, i bogen *Frihed og Fremskridt* fra 1961, at Venstre altid havde kæmpet for "rent folkestyre, et ægte demokrati," hvis "sidste skridt blev taget i 1953, i den grundlov, hvor al lovgivende magt samledes i eet ting."⁸⁶ Demokrati var altså i denne fortolkning ikke et led i en samfundsvision, der skulle realiseres i fremtiden, men den politiske styreform i Danmark. Eriksens forståelse af demokrati kom også til udtryk som en kritik af socialismen og særligt velfærdsstaten. Ifølge Eriksen bestod demokratiets indre modstandere angiveligt af en "socialisme, der vil give staten mere og mere magt".⁸⁷ Samtidig kritiserede Eriksen den socialdemokratiske brug af demokratibegrebet, som bl.a. Bomholt præsenterede. I *Frihed og Fremskridt* advarede han således imod at misbruge begrebet demokrati: "Undertiden bruges det (demokratiet) med næsten religiøs stemmeklang, sådan at man kan tro, at det

84 Appel: "Grundlovsændringen", 227.

85 Ibid., 227.

86 Eriksen: *Frihed og Fremskridt*, 98-99.

87 Ibid., 102.

omfatter en særlig livsholdning. Der tales om et demokratisk menneske, om demokratisk kultur og den slags.”⁸⁸

Denne bekymring for socialismens betydning for demokratiet var en del af Venstres og Det Konservative Folkepartis politiske kamp i 1950’erne. I de borgerliges brug af demokratibegrebet var der således ikke stor optimisme at spore i begyndelsen af 1950’erne. En af de dominerende betragtninger blandt liberale og konservative var, at den voksende lovgivning lagde pres på folkestyret, svækkede vælgerne interesse for politik og derved rejste tvivl om demokratiets overlevelse på længere sigt. Præsten og den senere leder af det konservative oplysningsforbund FOF Paul Honoré skrev i 1952 bekymret om, hvad han opfattede som den generelle opfattelse af demokrati i befolkningen: ”Optimismen inden for demokratierne er formindsket kendeligt. Ikke så meget som følge af et klart opgør med den gamle arv som på grund af bestemte erfaringer, man har gjort. Pionértidens begejstrede arbejde er gledet over i et gråt slid med stadigt voxende lovkomplekser. Fortidens slagord har mistet deres glans.”⁸⁹ Honoré kritiserede statens størrelse, som han mente var årsag til, at politikerne risikerede at blive specialister og miste forbindelsen til folket, og han beskrev, hvordan gamle fællesskaber var brudt sammen, og at der som resultat heraf foregik en afmatning og resignation i befolkningen.⁹⁰

Honorés opfattelse af den politiske virkelighed var et forstadium til den borgerlige demokratikritik, der flød sammen med den omfangsrige politiske samfundsdiskussion om velfærdsstaten i midten af 1950’erne, og som så demokratiet som udfordret af Socialdemokratiets tiltagende magt. I denne forståelse handlede kampen for at bevare demokratiet om at begrænse statens magt. Den forandring, som den voksende stat medførte, kanaliseredes over i demokratidiskussioner, der i overvejende grad handlede om manglen på visioner og bekymring for fremmedgørelse og konformitet. Karakteristisk for denne fortolkning af demokratiet beskrev den konservative politiker Aksel Møller i Det Konservative Folkepartis jubilæumsbog *Til alle mænds tarv* fra 1956, at den endelige fuldbyrdelse af demokratiet indvarslede en ny situation for folkestyret: ”Nu da folkestyrets form har nået sin højeste udvikling, er faren for forfald mere nærliggende end nogensinde.”⁹¹ Med demokratiets fuldbyrdelse forstod han både grundlovsændringen i 1953, men først og fremmest, at der ikke længere var nogen stand eller klasse, som var sat udenfor det politiske system, og derfor heller ingen grundlæggende kamp for demokratisk retfærdighed tilbage: ”Først i vor tid er vort folkestyre helt overladt til at bevise sin livskraft alene ved sin egen evne til at fungere. I et strømlinet århundrede, hvor krav om rationalisering hører dagligdagen til, og

88 Eriksen: *Frihed og Fremskridt*, 97.

89 Honoré: *Livsanskuelse*, 52-53.

90 *Ibid.*, 53.

91 Møller: ”Om folkestyrets vilkår”, 12.

hvor en mangel på effektivitet ikke lader sig skjule, skal vor regeringsform stå sin prøve.”⁹² Derved forsøgte han på en og samme tid at afmontere behovet for udviklinger af demokratiet og markere, at demokratiets fremtid afhang af, i hvor høj grad det ville lykkes samarbejdet mellem Venstre og Det Konservative Folkeparti at bremse statens vækst og sætte barrierer for Socialdemokratiets påvirkning af det danske samfund.

KONKLUSION

Artiklen argumenterer for, at demokratibegrebets vitalitet i efterkrigstiden bl.a. kunne aflæses i fire forskellige visioner og forståelser af demokrati. For det første knyttede forventningerne til demokratiet sig umiddelbart efter krigsafslutningen til forskellige forståelser af økonomisk demokrati, som dog blev nedtonet fra slutningen af 1940'erne. For det andet præsenterede Jens Otto Krag som ledende socialdemokrat i 1950'erne dansk demokrati som et udtryk for de folkelige bevægelers parlamentariske forhandlinger for at skabe et bedre samfund. Krag flyttede fokus fra demokratiets udvidelse på arbejdspladserne til etableringen af velfærdsstaten og demokrati som et resultat af Socialdemokratiets parlamentariske resultater. For det tredje udvikledes en forståelse af demokrati som en livsform, som Julius Bomholt knyttede til visionen om det kulturelle demokrati. Bomholts opfattelse af det kulturelle demokrati indikerede, at demokratiets udviklingspotentiale lå i det enkelte menneske frem for ved omfordeling eller arbejdspladsdemokrati. For det fjerde viser artiklen, at for de borgerlige partier udspillede kampen om demokratiets fremtid sig i 1950'erne som en reaktion på forskellige socialdemokratiske visioner for det danske samfund. Derfor udtrykte de borgerlige partier en klar holdning om, at demokratiets udviklingshistorie var en afsluttet affære, og modsatte sig enhver placering af begrebet i andre sammenhænge end det parlamentariske, repræsentative styre. Denne modstand mod det socialdemokratiske demokratibegreb indikerer således, at demokratibegrebet fortsat var en kampplads i 1950'erne og ikke et afideologiseret begreb.

Samlet set viser, de fire forskellige visioner for demokrati, at danske politikere brugte begrebet i en positiv fortælling om sammenhængen mellem det danske folk og demokratiet. Som i mange andre vesteuropæiske lande var demokratibegrebet forbundet med en vis skepsis, men i Danmark var der ifølge politikerne i mindre grad behov for en ny begyndelse. De politiske aktører understregede i højere grad kontinuitet og forbindelsen mellem de erfaringer, som det danske demokrati byggede på forventninger om en fortsat harmonisk bevægelse gennem det parlamentariske demokrati. Blandt politikerne herskede imidlertid også en bekymring for, at det komplicerede samfund eroderede grundlaget for demokrati som et parlamentarisk system ved, at folket blev fremmedgjort for de politiske

92 Ibid., 12.

beslutninger. Deri lå samtidig bekymringerne for fremtiden, der gjorde nødvendigheden af en opdragelse af befolkningen til demokrati fremtrædende.

På baggrund af ovenstående er der grobund for flere undersøgelser af, hvilke grænser de politiske aktører satte for demokratibegrebet, og også hvilke udviklingsmuligheder for demokratiet som 1960'ernes velstandsudvikling dannede ramme om.

PUBLICERET MATERIALE

- Appel, Erik: "Grundlovsændringen", *Højskolebladet*, nr. 78, 1953, 225-227.
- Bomholt, Julius: "Referat af tale ved grundlovsjubilæet", trykt i *Grundlovsjubilæet den 5. juni 1949. Taler m.v.*, Rigsdagens Bureau, 1949, 14-18.
- Bomholt, Julius: "Referat af tale ved grundlovsjubilæet", trykt i *Grundlovsjubilæet den 5. juni 1949. Taler m.v.*, Rigsdagens Bureau, 1949, 40-42.
- Bomholt, Julius: "Kulturelt demokrati". I Julius Bomholt (red.): *Mennesket i Centrum*, København: Forlaget Fremad, 1953, 11-20.
- Bomholt, Julius: "Velfærdsstaten som kulturmiljø". I Bent Pihl (red.): *Mennesket i nutidens samfund*, Arbejdernes Oplysningsforbund i Danmark, 1959, 11-26.
- Bryld, Claus: *Den demokratiske socialismes gennembrudsår*, København: SFAH, 1992.
- Christmas Møller, Wilhelm: *Christmas: Christmas Møller og Det konservative Folkeparti*, bd. 2, Gyldendal, 1993.
- Clausen, H.P.: "Hvor længe varede det 19. århundrede kulturelt?". I Hans Peter Clausen (red.): *Kulturelle, politiske og religiøse bevægelser i det 19. århundrede*, Det lærde Selskabs publikationsserie, 1973, 3-17.
- Conway, Martin: "Democracy in Postwar Western Europe: The Triumph of a Political Model", *European History Quarterly*, Vol. 32 (1), 2002, 59-84, doi: <https://doi.org/10.1177/2F0269142002032001562>.
- Conway, Martin: "The Rise and Fall of Western Europe's Democratic Age 1945-1973", *Contemporary European History*, vol. 13 (1), 2004, 87, doi: <https://doi.org/10.1017/S0960777303001474>.
- Conway, Martin og Volker Depkat: "Towards a European History of the Discourse of Democracy: Discussing Democracy in Western Europe, 1945-60". I Martin og Kiran Klaus Patel (red.): *Europeanization in the Twentieth Century*, Palgrave Macmillan, 2010, 132-156, doi: https://doi.org/10.1057/9780230293120_7.
- Corduwener, Pepijn: *The Problem of Democracy in Europe Conflicting and Converging Conceptions of Democracy in France, West Germany and Italy 1945-1989*, ph.d.-afhandling, Utrecht Universitet, 2016.
- Crouch, Colin: *Post-Democracy*, Verso, 2004.
- Dalgaard, Niels: *Ved demokratiets grænse. Demokratisering af arbejdslivet i Danmark 1919-1994*, København: SFAH, 1995.
- Dam, Anders Ehlers: "Indledning". I Anders Ehlers Dam (red.): *Den stumme myte: Nedslag i efterkrigstidens kulturkritik*. Århus: Aarhus Universitetsforlag, 2020, 9-25.
- Depkat, Volker: "Discussing Democracy in Western Europe and the United States, 1945-1970". I Paul Nolte (red.): *Transatlantic Democracy in the Twentieth Century. Transfer and Transformation*, Berlin, 2016, 117-137, doi: <https://doi.org/10.1515/9783110492798-009>.
- Det Konservative Folkeparti: *Vi vil vinde Freden - Det Konservative Folkepartis Program af 1945*, 1945.
- Det Radikale Venstre: *Hvor staar de Radikale*, 1945.
- Eigaard, Søren, Harry Haue og Helge Larsen: *Aftenskolens historie i Danmark*. København, 1987.
- Eigaard, Søren: *Idealer og politik. Historien om grundloven af 1953*, Odense Universitetsforlag, 1993.
- Eriksen, Erik: *Frihed og Fremskridt. Liberale perspektiver*, København: Nyt Nordisk Forlag, 1961.

- Finnemann, Niels Ole: *I broderskabets Aand: Den socialdemokratiske arbejderbevægelses idehistorie 1971-1977*, København: Gyldendal, 1985.
- Fonsmark, Henning: *Historien om den danske utopi*, København: Gyldendal, 1990.
- Forner, Sean: *German Intellectuals and the Challenge of Democratic Renewal*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Frihedsrådet: *Naar Danmark atter er frit*, 1943.
- Frit Danmarks bibliotekargruppe. Demokratiets krav til Bibliotekerne*. København, 1945.
- Grünbaum, Henry: *Industrielt demokrati*, København, 1947.
- Hansen, Karin og Lars Torpe: "Demokratiet i Danmark – Socialdemokratiske set", Årbog for arbejderbevægelsens historie, årgang 13, 1983, 121-162. Genoptrykt i Jesper Vestermark Køber og Rasmus Knold Andersen (red.): *Arbejderbevægelsens demokrati*, København: SFAH, 2019, 40-88.
- Hansen, Mogens Herman: *Demokrati som styreform og som ideologi*. København: Museum Tusulanums Forlag, 2010.
- Hansen, Nils Gunder og Rasmus Mariager (red.): *Der truer os i tiden*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2013.
- Hoffmann, Aage: "Fremtidens Danmark", Årbog for arbejderbevægelsens historie, 1993.
- Honoré, Paul: *Livsanskuelse*, Folkeligt Oplysnings Forbund, Nyt Nordisk Forlag, 1952.
- Jakobsen, Uffe: "Inventions and Developments of Democracy: The Approach of Conceptual History", *European Political Science*, Vol. 9 (3), 2010, 316-327, doi: 10.1057/eps.2010.31.
- de Jong, Wim: "Political Education and the Recurring Crisis", *Creative Crisis of Democracy*.
- Judt, Tony: *Ill Fares the Land*, Penguin, 2010.
- Jørgensen, Jørgen: *Det demokratiske samfund*, København: Forlaget Tiden, 1946.
- Kjeldsen, Michael: "Folkets vilje - landets lov? Om DKP's overgangsprogram og demokrati", i *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid: festskrift til Hans Kirchhoff og Henrik S. Nissen på 65-årsdagen oktober 1998*. København: Museum Tusulanum, 1998, 447-500.
- Kjældgaard, Lasse Horne: "Fremtidens Danmark: Tre faser i dansk fiktionsprosa om velfærdsstaten, 1950-1980", *Kritik*, 191, 2009, 31-43.
- Kjældgaard, Lasse Horne: *Meningen med velfærdsstaten*, København: Gyldendal, 2018.
- Knudsen, Tim: *Fra enevælde til folkestyre*, Akademisk forlag, 2006.
- Knudsen, Tim: *Fra folkestyre til markedsdemokrati*, Akademisk Forlag, 2007.
- Koch, Bodil: "Skal Kvinderne have Særopgaver i Politik?", *Verdens Gang*, nr. 2, 1947, 61-67.
- Koch, Hal og Alf Ross: "Forord". I Hal Koch og Alf Ross (red.). *Nordisk Demokrati*. København: Westermann, 1949, XIV-XVI.
- Koch, Hal: *Dagen og Vejen*, København, 1942.
- Koch, Hal: *Hvad er demokrati?*, København: Nordisk Forlag, 1945.
- Koch-Olsen, Ib og Erik Ib Schmidt: *Ordet eller Sværdet*. København: Fremad, 1945.
- Korsgaard, Ove: *Kampen om folket - Et dannelseperspektiv på dansk historie gennem 500 år*, København: Gyldendal, 2004.
- Koselleck, Reinhart: "'Erfaringsrum' og 'forventningshorisont' - to historiske kategorier". I Jens Busck, Jeppe Nevers og Niklas Olsen (red.): *Begreber, tid og erfaring. En tekstsamling*, København: Hans Reitzels Forlag, 2007, 27-56.
- Koselleck, Reinhart: "Begrebshistorie og socialhistorie". I Jens Busck, Jeppe Nevers, Niklas Olsen (red.): *Begreber, tid og erfaring. En tekstsamling*, København: Hans Reitzels Forlag, 2007, 57-81.
- Krag, Jens Otto: "Socialisering og det økonomiske demokrati", *Vejen til demokrati og socialisme*, Arbejdernes Oplysningsforbund, 1946, 9-17.
- Krag, Jens Otto: "Forord". I Jens Otto Krag (red.): *Tidehverv og samfundsorden: en socialistisk orientering*, København: Forlaget Fremad, 1954, 7-8.
- Krag, Jens Otto: "Demokratiet i Danmark". I Jens Otto Krag (red.): *Tidehverv og samfundsorden: en socialistisk orientering*, København: Forlaget Fremad, 1954, 9-21.
- Køber, Jesper Vestermark: "Hvor meget af demokratiet kan reddes? Theodor Geiger og den danske demokratidebat". I Niklas Olsen og Rasmus Mariager (red.): *Fra arvefjende til partner. Dansk-tyske forbindelser i det 19. og 20. århundrede*, Den Danske Historiske Forening, 2018, 249-271.

- la Cour, Paul: "Fragmenter af en dagbog", *Heretica*, nr. 1 (1), 1948.
- Levsen, Sonja: "Authority and Democracy in Postwar France and West Germany, 1945–1968", *The Journal of Modern History*, 89 (December 2017), 812–850, doi: <https://doi.org/10.1086/694614>.
- Lindbom, Tage: *Den nye Front*. København: Forlaget Fremad, 1951.
- Maier, Charles S.: "Democracy since the French Revolution". I John Dunn (red.): *Democracy: The Unfinished Journey, 508 BC to AD 1993*, Oxford: Oxford University Press, 1992, 125-154.
- Müller, Jan-Werner: *Contesting Democracy: Political Ideas in Twentieth Century Europe*, Yale University Press, 2011.
- Müller, Tim B og Jeppe Nevers: "Narratives of Democracy: A Call for Historical Studies", *Journal of Modern European History*, special Issue: Narratives of Democracy, nr. 17 (2), 2019, 123-134, doi: <https://doi.org/10.1177%2F1611894419835739>,
- Møller, Jes Fabricius: *Teologi og politik: Studier i udviklingen i Hal Kochs forfatterskab og virke - sammenfattende redegørelse*, 2018.
- Møller, Jørgen og Svend-Erik Skaaning: *Demokrati og demokratisering. En introduktion*, København: Gyldendal, 2010.
- Møller, Poul: "Om folkestyrets vilkår", *Til alle mænds tarv*, København: Det Konservative Folkeparti, 1956.
- Nevers, Jeppe: *Fra Skældsord til slagord: Demokratibegrebet i dansk politisk historie*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2011.
- Nevers, Jeppe: "Democracy and European Integration". I Jussi Kurunmäki, Jeppe Nevers og Henk te Velde (red.): *Democracy in Modern Europe: A Conceptual History*, New York: Berghahn Books, 2018, 281-299, doi: <https://doi.org/10.2307/j.ctvw04k8b>.
- Nevers, Jeppe og Jesper Lundsby Skov: "The 'folk'is" Heritage in Nordic Democracy", *Journal of Modern European History*, nr. 17 (4), 2019, 432-447, doi: <http://dx.doi.org/10.1177/1611894419880457>.
- Nielsen-Man, Søren: *Kurs mod demokrati? Kommunismens demokratigrundlag og DKP's demokratiopfattelse 1919-1947*, SFAH Skriftserie nr. 48, 2008.
- Nielsen, Niels Kayser: *Den selvhjulpne, den modvillige og den forbrugende demokrat - en nordisk historie*, Arbejdspapir, Historiske Institut, Århus Universitet, nr. 10, 2001.
- Nielsen, Niels Kayser: "Demokrati og kulturel nationalisme i Norden i mellemkrigstiden - en realpolitisk høredrejning?", *Historisk Tidsskrift (Sverige)*, 4, 2004, 581-603.
- Nielsen, Niels Kayser: *Bonde, stat og hjem. Nordisk demokrati og nationalisme - fra pietismen til 2. verdenskrig*, Århus Universitetsforlag, 2009.
- Nissen, Henrik S.: "Demokratidebatten efter befrielsen". I Hans Jeppesen, Anders Monrad Møller, Henrik S. Nissen og Niels Thomsen (red.): *Søfart Politik Identitet*, Falcon, 1996, 325-333.
- Olesen, Niels Wium: "Jens Otto Krag og Fremtidens Danmark", *Historie/Jyske Samlinger*, 19, 1993, 46-72.
- Pedersen, Esther Oluffa: *Fremkaldte kulturrum*, København: Hans Reitzels Forlag, 2019.
- Petersen, Klaus, Jørn Henrik Petersen og Niels Finn Christiansen: "Det socialpolitiske idelandskab". I Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen og Niels Finn Christiansen (red.): *Velfærdsstaten i støbeskeen*, Dansk Velfærdshistorie, bd. 3, Syddansk Universitetsforlag, 2012, 83-149.
- Possing, Birgitte: *Uden omsvøb - Portræt af Bodil Koch*. Gyldendal, 2007.
- Rasmussen, Søren Hein: "Om at beskytte demokratiet ved at indskrænke det". I Claus Bryld og Søren Hein Rasmussen (red.): *Demokrati mellem fortid og fremtid*, København: Tiderne Skifter, 2003, 160-172.
- Rasmussen, Søren Hein, Niels Kayser Nielsen: *Strid om demokratiet - Artikler fra en dansk debat 1945-46*, Aarhus Universitetsforlag, 2003.
- Reid-Henry, Simon: *Empire of Democracy*, London: John Murray, 2019.
- Ross, Alf: *Hvorfor Demokrati*, København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1967 [1946].
- Skov, Christian Egander: "A True People's Party? - The Rise and Fall of One Nation Conservatism in Denmark in the 1940s", *Scandinavian Journal of History*, 2020, doi: <https://doi.org/10.1080/03468755.2020.1815572>.
- Skov, Jesper Lundsby: *Frihed og ret*, ph.d.-afhandling, Syddansk Universitet, 2019.

- Socialdemokratiet: *Program og Love for Socialdemokratiet i Danmark*. 1913.
- Socialdemokratiet: *Fremtidens Danmark*, valgprogram, 1945.
- Socialdemokratiet: *Vejen frem*. Socialdemokratiets principprogram, 1961.
- Stone, Dan: *Goodbye to All That? The Story of Europe Since 1945*, Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Strang, Johan: "Scandinavian Legal Realism and Human Rights: Axel Hägerström, Alf Ross and the Persistent Attack on Natural Law", *Nordic journal of human rights*, nr. 3, 2018, 202-218, doi: <https://doi.org/10.1080/18918131.2018.1522757>.
- Strang, Johan: "The Other Europe? Scandinavian Intellectuals and the Fragility of Democracy in the Wake of World War II", *Journal of Modern European History*, nr. 17 (4), 2019, 500-518, doi: <https://doi.org/10.1177%2F1611894419880462>.
- Streeck, Wolfgang: "How will Capitalism End?", *New Left Review*, nr. 87, 2014, 35-64.
- Stråth, Bo: "När var demokratin?", *Svensk Historisk Tidskrift*, bd. 95, 2016, 269-291.
- Sørensen, Nils Arne: "Danmarkshistoriens vigtigste parentes". I Joachim Lund (red.): *Partier under pres – demokratiet under besættelsen*, København: Gyldendal, 2003, 346-369.
- Thing, Morten: "Af velfærdsstatens tilblivelseshistorie", *Social Kritik*, nr. 44, juni, 196, 10-19.
- Tingsten, Herbert. *Demokratiets Problemer*. København: Gyldendal, 1946.
- Torring, Jacob. *Velfærdsstatens ideologisering*. Roskilde Universitet, Research paper 2/99, 1999.
- Torpe, Lars: "Den politiske konsensuskultur i Danmark." I Erik Christensen og Carsten Heyn-Johnsen (red.): *1990'erne - set med samfundsvidenskabelige øjne*, Aalborg: Institut for Økonomi, politik og forvaltning, 1991, 101-115.
- Undervisningsministeriet: *Demokratikanon*, Udvalget til udarbejdelse af en demokratikanon og Undervisningsministeriet, 2008.

JESPER VESTERMARK KØBER
 POSTDOC
 SAXO-INSTITUTTET
 KØBENHAVNS UNIVERSITET
 QTP645@HUM.KU.DK

ABSTRACT (EN)

A Finished or an Eternal Battle for Democracy. Democratic Expectations in Denmark 1945-1960

The article uses conceptual history to understand the expectations of democracy that emerged in the years following the Second World War, 1945 to approximately 1960. Based on readings of key politicians from the Social Democratic Party, Venstre and Det Konservative Folkeparti, the article presents four developments of the concept of democracy. The first section focuses on visions of economic democracy that several political parties proposed as the future development of democracy. Second and third section presents two social democratic understandings of democracy that regarded democracy as a parliamentary rule with a close contact between the people and the elite and as a way of life concerned with the individual citizen's support. The fourth section shows that the right winged parties argued that democracy had reached a high point with the constitutional reform in 1953 and they questioned the future of democracy with the rise of the state influence.